

KLASSİK İRSİMİZDƏN

AUS DEM KLASSISCHEN ERBE

ƏMİN ABİD

Əmin Abid Mütəllibzadə (Əhmədov) (1898-1938) Bakıda anadan olub, ali təhsilini Türkiyənin İstanbul şəhərində alıb. Türkiyədə oxuyarkən «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi» çoxcildlik əsərini yazmış, ədəbiyyat tarixçiliyinə aid məqalələr yazmışdır. Görkəmli folklorşünas, ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçisi və tədqiqatçısı kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkül dövründə onlarla fundamental tədqiqat əsərləri yazıb. «Dədə Qorqud»u Azərbaycana gətirən və onun haqqında tədqiqatlar aparan ilk Qorqudşünas alimdir. Türkiyədə yaşayarkən Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə yaxın olmuş və Azərbaycan mühacirət poeziyasının əsasını qoymuşdur. Bolşevizmə qarşı siyasi kəskinliyi ilə fərqlənən şeirləri «Gültəkin» imzası ilə çap olunmuşdu.

Ə.Abid həm də Axundovşünas tədqiqatçı kimi tanınıb. İlk dəfə olaraq M.F.Axundzadənin altı komediya müəllifliyindən çıxaraq tanınması onun tədqiqatları sayəsində mümkün oldu.

Azərbaycan bayatılarını toplamış və haqqında tədqiqat aparmışdır.

Ə.Abid repressiya qurbanı olduğundan uzun müddət əsərləri dərc edilməmişdir. İlk dəfə olaraq «Seçilmiş əsərləri» (Bakı, «Şərq-Qərb», 2007) f.e.d., prof. B.B.Əhmədovun ön sözü və tərtibi ilə çapdan çıxmışdır.

ƏŞİRƏT DÖVRÜNDƏKİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA AİD VƏSİQƏLƏR

"KİTAB DƏDƏM QURQUD-ƏLA LİSAN TAYİFEYİ OĞUZAN"

Adı ərəb və farsca olaraq oğuz tayfalarının dilində "Dədəm Qurqudun kitabı" olan bu əsər Azərbaycan və Şimali İranda yaşayan türklərin ədəbiyyatına aid ən əski vəsiqədir. Bunun ətrafında tədqiq təhlili, əşirət dövründəki ədəbiyyatımızın mühüm bir cəhəsinin aydınlaşmasına səbəb olacaqdır.

Bu əsər ilk dəfə XIX əsrin başında Qərbi Avropa alimləri tərəfindən dar planlı qısa nəşriyyatla elm aləminə bildirilmişdir. Ondan sonra rus alimləri Türkiyə müdəqqiqləri

tərəfindən müxtəlif qayələrlə gözdən keçirilmişdir. Aşağıda bu (nu) xüsusi, daha müfəssəl izah edəcəyiz. Burada yalnız bunu söyləyelim ki, tədqiqlər "Kitabi Qurqud"u son zamanlara qədər başlı-başına bir əsər olaraq göstərirdi. Fəqət Misirdə yazılmış bir tarixin meydana çıxması bu fikri tamamilə dəyişdirdi. Böylə ki, "Kitabi Qurqud" ayrıca bir kitab olmayıb əski Oğuzlara aid olan "Oğuznamə"nin bir parçasıdır. Buna görə Qurqudun əsəri ətrafında bibliografik və təhlili məlumatla başlamazdan əvvəl "Oğuznamə" üzərində durmaq əsər haqqında bu vaxta qədər yapılan tədqiqlərin adətən xülasəsini göstərəcəyiz.

"OĞUZNAMƏ"

Cahan türkolojisinin ictimai və iqtisadi həyatlarını çox zəif və az tədqiq etdiyi Oğuz türklərinin "Oğuznamə" adında dastanı (epik) bir kitabları olduğu ötdən bəri məlumdur. Oğuz daha Azərbaycan və Qafqaza gəlmədən əvvəl, yəni Türkünstan "step"lərində köçəbə bir həyat sürürkən xalq şair və həkimi demək olan "Ozan"lar əşirətdən-əşirətə dolaşaraq çadırlarda qurulan "şülən-bəklük qonaqlıq"larda¹ və başqa xalq yığıncaqlarında Oğuzların mənqəbələrini bəstələr ilə oğurladı².

Mövzuları əsrlərcə yaşayaraq xalqın bədii ehtiyaclarını təmin edən "Oğuznamə" müsəlmanlıqdan əvvəlki etiqad və etiyadların izlərini daşıyırdı³. Zaman keçdikcə müxtəlif səbəblərlə, bilxassə ərəb dilinin yerləşməsinə mütəaqib qüvvətli bir surətdə inkişaf eləyən "quran kulturası"nın təsiri altında "Oğuznamə"nin dastanları yerini islami bir şəkildə olan başqa xalq "məbəd"lərinə tərk edərək meydana qalxmışdır.

Oğuz mənqəbələrinin xalq ədəbiyyatındakı qalmış izləri islamiyyətin başlanğıclarında olmamışdır. Bunlar müsəlmanlığın intişarından sonra da çox zamanlar qüvvətli yaşamışdır. Azərbaycan və Qafqaz Oğuzları içində XVIII əsrin ikinci yarısına qədər bizə bir neçə vəsiqə isbat etir. Türkiyənin kitabiyat müəlliflərindən Bursalı Məhəmməd Tahir məxəz arasında yaşadığını bu sətirlərlə qeyd edir:

"Türk qövminə məxsus əqvam haqqında yazılan milli tarixlərdən ən dəyərlisi əldə bulunan bəzi imarələrə nəzərən (Oğuznamə) almaq lazım gəlir. Bu tarix kəbir hicrətin bir tarixinə qədər Azərbaycan (Qərb Şimali İran) tərəfində mövcud olduğu bəzi vəsaiqlə müsbət isə də bugünkü gündə əlimizdə mövcud deyildir"⁴.

Məhəmməd Tahirin ümumi rəvayətlərinin təsiri altında olaraq tarix⁵ adı ilə deyirik.

¹ Bəzi türkiyəli müdəqqiqlər "şülən" və yaxud "şilən" adlanan qonaqlıqları ümumi, yəni xalqa da şamil olaraq göstərir. Halbuki biz bu mərasimlərin yalnız bəylərə, ağalara məxsus olduğunu görürüz. Bu xüsusda aşağıda təfəsilat var.

² Süleyman Özbəgül-buxarı: lüğəti-çığatay; Fərhəngi-şüura və dürriltacan-Əbu Bəkr Abdullah Dəvadari.

³ "Əbu Bəkr Abdullah Dəvadari" da qırçaqlara aid "Ətabətükü" oğuzlara aid "Oğuznamə" ətrafında fikir yürüdürkən mövzularının müsəlmanlığa müxalif olduğunu izah edir: "Bu tayfanın zühur edşlərini, əhvallarını izah etmək istəyirəm. Fəqət bunların bir çoxu şərəfəli şəriətə uyğun deyildir. "Dürriltacan" yazma, İstanbul, İbrahim paşa kitabxanası, 913.

⁴ Türk dərniyi məcmuəsi, sayı bir (İstanbul, 1927).

⁵ Bursalı Məhəmməd Tahir də bir çox əski osmanlı tarixçiləri kimi "Oğuz-namə"ni tarix kitabı şəkildə göstərir. Onun Şimali İranda "Oğuznamə"nin yaşadığı haqqında verdiyi məlumatını, başqa səyyah və mühərrirlərin ifadələri təyid etdiyi üçün "Oğuznamə" mənqəbələrini qəsd etmək istədiyi fikri ilə alırıq. Vəqəən, "Səlcuqnamə" sahibi Yazıçıoğlu Əli "Cami Həmi Ayin" sahibi Hüseyn bini Mahmud Bayatı "Behcətürttəvarix" müəllifi Şükürüllah kimi yazıçılar "Oğuznamə" adında ayrıca tarixi bir əsərdən bəhs edirlər. Onların yad etdikləri "Oğuznamə"nin oğuz mənqəbələri məcmuəsi olub-olmadığı aydın bir surətdə məlum deyildir. Osmanlı müəlliflərinin bu xüsusda yarıdıkları fikri qarşıqlığı haqqında Köprülüzadə Məhəmməd Fayadın "Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər" kitabında qiymətli bir tənqid var (səh.278-279). Son əsrlərdə bəzi türkiyəli müəlliflər osmanlı türklərinin tarixinə aid yazdığı əsərlərə "Oğuznamə" adı vermişdir. Lütfü paşa adında bu zətin bu cinsdən "Oğuznamə" adında bir tarixi var. Türkünstanda yetişən Dana ata adında bir şair də "Oğuznamə" adında mənzum bir əsər yazmışdır. Bu xüsusda baxınız: A.Самойлович. "Материалы по среднеазийской и турецкой литературе", Записки восточн. отд. импер. русск. археолог, 0-ва, том XIX, вып. 1.

Göstərdiyi Oğuz mənqəbəsi izlərinin yaşadığı tarix XVI əsr sərhədini görürüz. Bizim əhalimiz arasında XVII əsrdə o mənqəbələrini yaşadığı 1638-ci il tarixində Dərbənd şəhərini ziyarət edən səyyah "Oleari" XVIII əsrdə mövcud olduğu 1722-ci ildə köhnə Rusiya çarı Böyük Petronun knyazlarından Kantəmirdən nəqlən qeyd edir. Zamanımızda yaşayan xalq masalları (nağılları), səlahiyyət sahibi türkoloqlar tərəfindən tədqiq edilsə, əski mənqəbələrimizin təsirlərinin bulunduğunu tapmaq və yaxud onların başqa şəkillərə girdiyini görmək ehtimaldan az deyildir.

"KİTABI QURQUD"U "OĞUZNAMƏ"YƏ BAĞLAYAN VƏSİQƏ

"Oğuznamə"nin mahiyyəti haqqında bizə ilk məlumat verən Misirdə hökmdarlıq etmiş olan "Məlik Nəsirəddin Məhəmməd ibni-Klavu"nun (cilusi 1075 - vəfatı 1123) adamlarından Əbubəkr Əbdüllah İbni-Aybəküddəvadaridir¹. Bu adam üçüncü əsrə qədər keçən vaxtlar haqqında Misirdə yazdığı tarixində "Oğuznamə"ni belə anladır:

"Başqa türklərin "Əqiznima" ("Oğuznamə") adında bir kitabı var. Bu kitab onların arasında çox məşhurdur. Onların əhvalları ilə məişətləri və ilk hakimlər barəsində məlumat ehtiva edir. Onların böyüyü Oğuz deyilən bir adamdır".

Dəvadari "Oğuznamə"nin türkcəsini görməmişdir. O, ərəbcəyə tərcümə edilmiş bir nüsxədən istifadə etmişdir ki, bu ərəbcə nüsxədə 793 tarixində (hicri 221) farscadan tərcümə olunmuşdur. "Oğuznamə"nin ərəbcə nüsxəsi haqqında Dəvadari bu izahatı verir: Atam hicri 709-da (miladi 1291) idarə mərkəzi Bilbas (Belbis Qahirə cavarındadır) olan Şərq vilayətinin valisi idi. Tatarlara aid bir neçə alimlə yazdığı münaqişədən sonra yoldaşlarından Əminəddin əl-Həməvi mənə bir kitab göstərdi. Bu kitabın yeganə nüsxə olduğunu və onun Əmin Bədrəddin Baysəri tərəfindən özünə verildiyini əlavə edir.

Əsər nəqşli və təzhibli idi. Yazısını Əli ibn Hilal əl-Bəvvaf adında xəttatın bir şagirdi yazmışdı. Kitabın kağızları Bağdad şəhərində yapılmış ipəkdən idi. Gildi də sarı rəngdə ipəkdən işlənmiş idi, kitabın ayrıca alsından bir qapağı var idi. Yoldaşlarım Mənsur əl-Abbas, Əminəddin əl-Həməvi və Bəliqin şairi Cəmaləddin ibn-Zeytun ilə birlikdə oturub əsəri gözdən keçirdik. Dördümüzün oxuya bildiyi parçaları mən kopya etdim. Bir taqım yerlərini oxuya bilmədik. Kitabı tərcümə edən Cəbrayıl ibn Bəxtimuyun (vəfatı 795) adında bir doktor olduğu öz dilindən yazılmışdı. Bu kitabın əvvəlcə türk dilindən farscaya tərcümə edildiyini və sonradan özünün hicri 211 tarixində farscadan-ərəbcəyə tərcümə etdiyini qeyd etmişdi. Bu əsər Əbu Müslüm-Xurasanın (vəfatı 719) xəzinəsinə aid şeirlərdən idi. Əbu Müslümün özü də Buxtu xan sülaləsindən olduğunu və bu əsəri vərasət olaraq aldığı söyləmiş¹.

Əbbasi xəlifələrinin Harun ər-Rəşid (doğumu 730, ölümü 775) uzun müddət doktorluq yapan Cəbrayıl-bini Bəxtimuyun yazdığından anlaşıldığı kimi nə(yə) görə ondan əvvəl türkcədən-farscadan 793 tarixindən ərəbcəyə tərcümə edildiyinə baxılırsa türkcə "Oğuznamə" nüsxəsinin V-VI əsrlərdə bulunduğunu qeyd etmək lazım gəlir ki, o vaxtdan

¹ "Dərriltican". Bu müxəzillik diqqət cəlb etdirən Misirli Əhməd Zəki Paşanın "Arxiyo-do azyatik"dəki məqaləsidir. Türkcə mətbuata ilk əks etdirən, İstanbul Darül-müəllimin ibtidaisi müəllimlərindən M.Cövətdir. Bu zətin bu xüsusa aid iki məqaləsi var. (Yeni məcmuənin fəvqəladə nüsxəsi 1334, "Dərgah" məcmuəsi 1338). Bundan sonra professor Köprülüzadə də "İlk mütəəvvirlər"ində (İstanbul, 1918) bu əsərdən istifadə etmişdir (s.279-181). Bartoldun "Kitabi Qurqud"a aid yazdığı bir çox yazılarından o vaxta qədər bu kitabı görmədiyini anlaşıdır.

bəri keçən uzun müddət içində ortadan yoxalmışdır. Bu qiymətli kitabın yalnız bir neçə parçası bizə qədər gələ bilmişdir. Bunu da bizə Əbubəkr Əbdüllah Dəvadari xəbər verir.

"Oğuznamə"nin mündəricatı haqqında bildirdiyi qısa məlumat ilə Dəvadari kitab, oğuz türklərinin zühura, ilk həyatları və ilk hökmdarlarına aid izahatdan ibarət olduğunu göstərir və bu əsərdə bir çox hekayə bulunduğunu da söyləyir. Onun gördüyü "Oğuznamə"nin içində türklərin adı üsulu "Altın xan", "Arslan hekayəsi", "Ulu ayanası", "Ulu ayatası", "Ulu qara dağ", "Uşaq hekayəsi", "Qartal hekayəsi" və s. kimi mənqəbələr vardır.

Bunlardan başqa Dəvadari "Oğuznamə"də "Təpəgöz" hekayəsinin mövcud olduğunu da söyləyir. Bu hekayənin mövzusu əql və məntiqin qəbul edəməyəcəyi bir şəkildə xürafi mahiyyətdədir, biz buraya ancaq mühüm bir vəsiqə olduğu üçün alırıq. Dəvadari ərəbcə "Oğuznamə" nüsxəsində gördüyü "Təpəgöz" hekayəsinin mövzusu da bu surətlə anladır:

"Oğuznamə" adlanan bu kitabda onların (yəni oğuzların) "Dəbəgez" (təpə göz) dedikləri bir adamın sərgüzəşti var. Təpəgöz onların məmləkətlərini yığıb dağıtmış və böyüklərini öldürmüşdür. Oğuzların köhnə etiqadlarına görə Təpəgöz əcaib bir adammış, təpəsində tək bir gözü varmış. Ona nə qılınc, nə də nizə işləməzmiş. Anası böyük dənizin cinlərindən imiş. Atasını da qocaman başlı bir adammış, o qədər ki, başına on üç qoyun dərisindən bir papaq geyərmiş. Bunun kimi bir çox məşhur hekayələr vardır ki, bizim zamanımıza qədər oğuzlar arasında yaşamışdır. Bu hekayələri bilikli adamlar "Qoruz" çalaraq əzbərdən nəql edərlərmiş. Nəhayət, türklərin içində yetişən "Ərs (oruz) oğlu Büsat" adında bir qəhrəman Təpəgözü öldürmüşdür. Bu vaxta da böylə olmuş: bir qız varmış, onu yenən (basan) adama gedəcəyini söyləmiş imiş. Taliblərindən kimsə onu basamamış idi. Ərs oğlu Büsat, qızı yəndi və qızla bərabər atası "Ərs"nin yanına gəldi və atasına qızı yəndiyini xəbər verdi. Atası da cavab olaraq "bən də öylə sandım ki, Təpəgözü öldürmüşsən!" - dedi. Büsat sözün üzərinə haman getdi və Təpəgözü əqlin qəbul etməyəcəyi xürafi bir şəkildə öldürdü".

Dəvadarinin bir hekayə tərzində göstərdiyi mövzu əlimizdəki "Kitabi Qurqud"da iki ayrı hekayədən ibarətdir. "Kitabi Qurqud"dakı Təpəgöz hekayəsində Büsatın qız ilə mücadiləsi yoxdur. Böylə qızı yendikdən sonra almaq mövzusu "Qan Bura bəy oğlu Bamsıbirik" hekayəsində vardır. Bu hekayədə Bamsı birik adında bir qəhrəman "Yegit bay Beycan"ın qızı "Banı çiçək" ilə gülüş yaparaq qızı basır və ondan sonra onunla nişanlanır. "Kitabi Qurqud"da üçüncü hekayə olaraq göstərilən bu hekayənin mövzusu "Əbu Bəkr Abdullah Dəvadari"nin oxumuş olması, "Qan Bura bəy oğlu Bamsı birik" hekayəsinin də Oğuznamədə bulunduğunu göstərir. Qız ilə olan gülüş haqqında Dəvadarinin verdiyi məlumat Qurəydun kitabındakı "Bamsı birik" hekayəsinin yalnız bir qismini təşkil edir. Halbuki Təpəgöz haqqında göstərdiyi mövzu kitabın səkkizinci hekayəsi olaraq "Busat Təpəgözü öldürdü" boyunu bəyan edər "sərlövhəsi altında müfəssəl vardır.

Dəvadarinin bu iki xürafəyi anlatması sayəsindədir ki, bu gün məlum olan "Kitabi Dədəm Qurqud Əla-lisan tayifəyi Oğuzan"ın məşhur "Oğuznamə"nin bir parçası olduğu qəti surətdə anlaşılmışdır. Bundan başqa "Kurqud" kitabındakı ifadələr də bu kitabın "Oğuznamə"yə bağlı olduğunu göstərir. Kitabda bulunan on iki hekayədən altısının sonunda o hekayəyə "Oğuznamə" deyildiyini göstərən sözlər var.

"Dərsə xan oğlu Bağac xan" hekayəsinin sonunda bu cümlə var: "Dədəm Qurqud boy boyuldu, soy soyuldu, bu oğuznaməyi dizdi, qoşdu böylə dedi: onlar dəxi bu dünyaya gəldi-keçdi karvan kibi, qondu köçdü".

"Salur Qazanın evinin yağmalandığı" hekayəsinin son sətirində böylə deyilir: "Dədəm Qurqud gəlibən boy boyuldu, soy soyuldu, bu oğuznaməyi dizdi qoşdu".

"Bay Bura bay oğlu Bamsı Birik" hekayəsi də böylə bitir: "Dədəm Qurqud gəldi şadlıq çaldı, boy boyuldu, soy soyuldu qazı ərənlər başına nə gəldiyin söylədi, bu oğuznamə Birgin olsun dedi".

"Qazanın oğlu Uruzun əsir olması" hekayəsinin sonu da: "Dədəm Qurqud gəldi şadlıq çaldı bu oğuznaməyi dizdi qoşdu".

"Qazılıq qoca oğlu yeknək" boyunda deyilir ki: "Dədəm Qurqud gəlibən boy boyuldu, soy soyuldu bu oğuznamə yegnəkin olsun dedi".

"Bəkil oğlu İmran" hekayəsinin sonunda da bu cümlə oxunur: "Dədə Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, bu oğuznaməyi dizdi qoşdu. Bəkil oğlu İmranın olsun dedi qazilər başına nə gəldikin söylədi".

Bu parçalar eyni zamanda "Oğuznamə" adına həm Oğuz mənqəbələrinin ümumi məcmuəsinə, həm də Oğuzlardan hər "bəy", "xan" və yaxud qəhrəman ətrafında vücuda gəlmiş tək mənqəbəyə verildiyini də göstərir.

"QURQUD KİTABI" HAQQINDA TƏDQİQLƏRƏ AİD BİBLİOQRAFI

"Kitabi Dədəm Qurqud Əla-lisan tayıfeyi Oğuzan"ın yeganə yazma nüsxəsinin Almaniyada, Drezden kütubxanasında bulunduğunu da kataloqunda xəbər verən alimlərdən Fleyşerdir. Bu nüsxə Drezden yazmaları içində Fleyşer fəhrüstündə 86 nömrə ilə müqəyyəddir. XIX əsrin başlarında yenə alman müdəqqiqlərindən Dits bu nüsxəyə kopyə etmişdir. Bu kopyə Berlin kütubxanasında "Re-ca" fəhrüstündə 203 nömrədə müqəyyəddir. Bundan başqa Diqə yazma nüsxədə bulunan hekayələrdən "Büsat Təpəgözü öldürdüyü boyunu bəyan edər" əfsanəsinin mətnini almancaya tərcüməsi ilə barabər şərqiyata aid material kolleksiyonu içində 1815-ci ildə nəşr edilmişdir. Akademik Bartoldun söylədiyinə görə Niyoldeke nam bir alim də 1859-cu ildə yazma nüsxəyi tamamilə kopyə etmiş və əhəmiyyətli yerlərini almanca-ya tərcümə etmişsə də, bir çox yerlərini anlamadığı üçün təb etdirməmişdir.

Bundan sonra "Dədə Qurqud" haqqında çox geniş tərzdə rus alimləri tədqiqatda bulundular.

1892 ilə 1911-ci il tarixləri arasında, başda akademik Bartold olduğu halda Tuman-ski, İnostrantsev və Qazax alimi Divayev tərəfindən bir çox məqalələr nəşr edilmişdir ki, bunların mahiyyəti öz bəhslərində təhlil ediləcəkdir.

Vaxtilə İstanbulda təşkil edilmiş "Asar islamıyyə və milliyə tədqiq əncüməni" Berlin kütubxanasındakı kopyə edilmiş nüsxənin fotoqrafını çıxararaq "Kilisli müəllim Rūfət" mərifətinə kitab halında basdırmışdır (Mətbəyi Amirə, 1332).

Müəllim Rūfətin istisna əsasında oxuyamadığı bir çox ifadə və kəlmələrin yanında yaptığı təshihlərin bir çoxu yanlışdır. Çünki "Kitabi Qurqud"un dili bizim Azərbaycan ləhcəsi olduğundan bizim indi belə qullandığımız bir çox kəlmələri və ifadələri müəllim Rūfət bilmədiyi üçün bunları yanlış olmadığı halda Osmanlı türkcəsinə görə təshih etmişdir¹. Yazma nüsxəyi bizzat görən və tədqiq edən Bartold, mətnə kitabın adını "Kitabi

¹ Məsələn "şilə" (şillə) kəlməsinin müəllif (qətiyyəən yanlış) işarətilə göstərmişdir. Halbuki "məərə noldamz diyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdu" (səh.143) cümləsinin özü də göstərir ki, şillə kəlməsi bizim ləhcəmizin hazırda belə yaşayan kəlmələrdəndir. 65-ci səhifədə "dəxi sətın yüzünə bən gəlməgəm cümləsindəki "yüzünə" kəlməsinin "yurduna" şəkildə tamamilə indi olaraq təshih edir. Halbuki bu ifadə indi belə bizim ləhcəmizdə var".

Dədəm Qurqud Əla-lisan tayıfeyi Oğuzan" deyə göstərir¹. Halbuki Rūfət "Dədəm"dəki zəmir ədatını atmış və tayifə yapmışdır.

Bu xüsusda türkiyəli müəllimlərdən M.Cövdatın 1334 və 1338-ci illərdə yazılmış iki kiçik məqaləsi bundan sonra Köprülüzadənin kitablarından bir neçə qısa haşiyəsi vardır. Ən çox tədqiq Əbdül-Qadir adında başqırdıstanlı bir gəncin "Türkiyyat" məcmuəsində "Kitabi Dədə Qurqud" haqqında sərlövhəsi ilə yazıldığı məqaləsidir. Bu məqalə əskik bir bibliografı ilə barabər, Qırqız və başqırd türkləri arasında Qurqud haqqında yaşayan əfsanələrdən bəhs edir.

Yuxarıda qeyd edilən bütün mənbələr Bartoldun ilk məqaləsindəki qısa sətirilər müstəsna olmaq şərti ilə Qurqud kitabının dil və ədəbiyyat tarixi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət və qiymətli təhlil edəcək ümumi mahiyyətdə deyil. Biz burada bütün bu tədqiqləri gözdə tutaraq onu ümumi bir təhlilə məruz buraxacağız.

"DREZDENDƏKİ MƏTNİN YAZILDIĞI TARİX HAQQINDA"

Qurqud kitabının mətni Drezden kütubxanasının XVI əsr yazmaları arasında hiyf edilməkdədir. Demək olur ki, yazmaların kataloqunu tərtib edən Fleyşer mətnin bu əsrdə yazıldığına qənaət hasil etmişdir. Bartold da mətnin yazıldığı tarixi araşdırarkən haman-haman eyni nəticəyə hasil olmuşdur. Böylə ki, mətnin son səhifələrindən birində Osman paşanın vəfat tarixi 993 (miladi 1585)-cü il tərzində mövcud bir qeydi görən Bartold deyir ki, bundan da əlyazmasının o vaxtlar (yəni 1585-ci il radələrində), yaxud az sonra yazıldığı istixrac edilə bilər².

Halbuki, bizcə bu kitabın mətni xaricində gəlişigözəl qeyd edilən bir vəfat tarixi o kitabın yazılışı və yazıldığı tarix ilə əlaqədar olmaz. Bunun üçün mətnin yazıldığı tarixi, böylə ki, bir ölüm tarixindən çıxarmağa çalışmaq doğru nəticə verməz.

Əski türk ailələrində bir adət var idi: birisi doğdumu və ya öldümü və yaxud zəlzələ, aclıq, xəstəlik, istila kimi mühüm hadisələr zühur etdimi, vəqənin tarixi, ailənin böyüyü və yaxud oxumaq biləni bir-iki sətirlə evdə bulunan layətyin bir kitabın (əl-əksəri-quranın) başına və ya sonuna qeyd edərlərdi. Osman paşa adlı zatın ölümünün qeydi də bu surətdədir. Bu kimi qeydlər üçün mütləqə kitabın və yaxud yaxın zamana aid olduğuna baxılmazdı. Ola bilər ki, Osman paşanın vəfat tarixi qeyd edilən mətn çox köhnə bir zamanda yazılmışdır.

"Kitabi Qurqud"u öz kataloqunun XVI əsrə mənsub yazmalar içində qeyd edilən Fleyşeri aldadan səbəb də bəlkə bu bir sətirlik qeyddir. Professor Köprülüzadə müəyyən bir vaxt göstərməyərək bu yazmanın Osmanlı dövlətinin təşkilindən sonra təsbit edilmiş olduğunu iddia edir³.

Burada təsbit kəlməsi istisna mənasında olmayıb şifahi vəziyyətdə ikən kağız üzərinə qonulduğu məqsədi ilə qollanırsa, o halda bir az düşünmək lazım gəlir. Çünki Əbubəkr Əbdüllah ibni Aybəküddəvadarinin verdiyi məlumat mövcubincə Kitabi Qurquddakı mündəricat "Oğuznamə" adı altında çox əvvəllər türkcə olaraq təsbit

¹ Бартолд. Еще известие о Коркуде. Записки восточного отд. русс. арх. общ. том. XIX, стр.73-75. İnostrantsev də eyni ərəbcə sərlövhələri qoyur və rusçada böylə tərcümə edir: "Книга о моем Деде Коркуде на языке племени огузов". Записки, т. XX, стр. 40-46.

² "Китаби Коркуд" записки вост. отдел, том 8, с. 203-218.

³ Türk ədəbiyyatı tarixi, cild I, s.58.

edilmişdir. Sonralar farscaya və IX əsrdə farscadan ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur ki, Dəvadarinin XIV əsrin başlarında gördüyü "Oğuznamə"nin ərəbcə tərcüməsidir. O halda bu tərzdə ifadəyi biz ancaq əldəki kitabın Osmanlı dövlətinin təsisindən sonra kopyə edildiyi tərzində qəbul etmək məcburiyyətindəyiz.

Osmanlı dövlətinin təşkilini mütəaqüb kopyə edildiyi fikrini verən yeganə vəsiqə "Kitabi Qurqud"un iki cümləsidir. "Qurqud ata ayıtdı axır zamanda xanlıq gerü qayıya degə kimsənə əllərindən əlliyyə axır zaman ölüb qiyamət qopunca. Bu dedigü Osman nəslidir, işte sürülüb gedəyürdür (səh.3). Bir də "Baybirə beg oğlu Bamsı birik" heka-yəsində İstanbul kəlməsinin yad edilməsidir. Bay Birə bek yeni bir oğlu doğduğu zaman Bazerganları çağıraraq əmr verir: "Varın Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı ərmağanlar gətirin böyüyüncə" dedi. Bazirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər, İstanbula gəldilər, dam danışix ələ yaxşı ərmağanlar aldılar (səh.39)".

Bu iki cümlədən birincisi daha qiüvvətli bir vəsiqə təşkil edir. Həqiqətən Qurqud kitabının başında görülən cümlə kitabın Osmanlı hökumətinin təşkilindən sonra yazıldığı deyil, kopyə edildiyini göstərir.

Qurqud mətninin yazıldığı tarixi XVI əsrə qədər irəli gətirmək doğru olamaz. Məndəki dilin ünsürləri bu fikri təyid etdiyi kimi, ayrı bir vəsiqə də mütaliəmizi qiüvvətləndirir. Əski Osmanlı padşahlarından ikinci Murad zamanı (doğumu 1388, vəfatı 1438-ci il) olan XIV əsrin başlarında yazılmış "Tarixi əl-səlcuq" Dədə Qurqud haqqında bu qayıbdan xəbərlər söylərdi, haqqı-təala nəzar edərək qiymətli vəsiqə olduğu üçün buraya alırız:

"Rəsul-əleyhissalam zamanına yaxın zamanda Bayat boyundan Qurqud ata qopdu, kənd və qövminin bilgəsi idi, nə dirsə olurdu, qayıbdan xəbərlər söylərdi, haqqı-təala onun könlünə ilham edərdi, etdi axır zamanda xanlıq gerü qayeya verilib kimsə əllərindən əlmi-yəddi dedigü Osman Rəhmətullah nəslidir¹".

"Tarixi ali səlcuq"un göstərdiyi vəsiqəyi eyni ilə Qurqud kitabının Drezden nüsxəsinin başlanğıcında da buluruz.

Rəsul əleyhissalam zamanına yaxın Bayat boyundan Qurqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun el kişi təmam bilicisi idi. Nə dirsə olurdu, qayıbdan dürlü xəbərlər söylərdi, haqq-təala onun könlünə ilham edərdi. Qurqud ata etdi axır zamanda xanlıq gerü qayıda degə kimsənə əllərindən əlliyyə axır zaman ölüb qiyamət qopunca bu dedigü Osman nəslidir, işte sürünüb gediyor.

Görülür ki, "Tarixi ali səlcuq"un nəql etdiyi məlumat "Qurqud kitabı"nın müqəddiməsindən başqa bir şey degil. O halda "Tarixi ali səlcuq"un XV əsrin yarısında yazıldığına baxılırsa, "Kitabi Dədəm Qurqud"un XVI əsrdə yazıldığını iddia edənlərin hökm-lərindəki zəiflik öz-özünə meydana çıxar.

"Qurqud kitabı"nın XVI əsrdən çox əvvəl yazıldığını tədid edən vəsiqələrdən biri də "Qurqud kitabı"nın tamamilə köçəbəlik səciyyəsinə göstərən mövzularıdır.

Dəvadarinin fikri də bunu nəqd edir: əldəki Qurqudun bir qismini böylə havi olan Oğuznamənin ərəbcəsini daha XIV əsrdə görmüşdür, o halda türkcə daha əvvəl yazılmışdır.

¹ Teket "Tarixi Ali-Seldjuk" (пр.рукописи Азиатского музея, 590 в с. 27). Nəqlən: akademik V.V.Bartold.

Demək olur ki, "Qurqud kitabı", "Tarixi Ali-səlcuq"dan əvvəl yazılmışdır, buna görə Drezden nüsxəsinin kopyə tarixini XV əsrin gerisində qalan əsrlərin içində aramaq lazımdır.

"Azərbaycanı öyrənmə yolu",
Bakı, 1930, №3, səh.48-52

RESÜMEE

Von der großen Zahl bisheriger Forschungen zum „Kitabi Dede Korkut“ hebt sich dieser Beitrag ab, weil hierin eine allem Bisherigen widersprechende Ansicht über die geschichtliche Niederschrift und den historischen Kontext dieser Heldendichtung vertreten wird. Der Verfasser A.Abid führt hier seiner Meinung nach unbestreitbare Tatsachen an, woraus hervorgehen soll, zu welchem türkischen Stamm das Buch gehöre und wann es aufgeschrieben sei.

Zudem vertritt der Verfasser die Auffassung, dass das „Kitabi Dede Korkut“ ist kein abgeschlossenes Einzelwerk sei, sondern ein Teil von dem Buch der Oghuzen, dessen Existenz und Titel bereits in Schriftzeugen aus dem Spätmittelalter dokumentiert ist. Nach der Meinung des Autors gehören die im „Dede Korkut“ geschilderten Ereignisse zur vorislamischen Epoche, weshalb sie Spuren der Volksliteratur aus dieser Zeit aufweisen. Es ist auch interessant, dass der Verfasser behauptet, dass das „Kitabi Dede Korkut“ aus der Sprache der Oghusen zuerst ins Türkische, aus dem Türkischen ins Persische und aus dem Persischen ins Arabische übersetzt worden sei. Daher zählt Abid zu denjenigen, welche mit der Datierung der Schriftfassung in der Dresdener Handschrift auf das Jahr 1585 nicht einverstanden sind (eine Datierung, die von Barthold und anderen vorgeschlagen worden ist). Generell hat A.Abid in diesem Beitrag Quellen benutzt, welche die gegenwärtige Korkutwissenschaft wenig beachtet hat. Deshalb lautet sein Fazit: Würde man diese Quellen stärker beachten, könnte man zu neuen Ergebnissen gelangen.